

С.С. Гірік

*Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ)*

МОНЕТНА СПРАВА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Монетна справа Кримського ханату протягом тривалого часу перебувала на маргінесі поля уваги науковців. Це стосується майже всього радянського періоду, коли після нетривалого розквіту досліджень із теми (абсолютну більшість із них було оприлюднено наприкінці XIX – на початку XX століть кількома колекціонерами у серійних виданнях Таврійської ученої архівної комісії та Одеського товариства історії та старожитностей) теми, пов'язані з історією грошового обігу пізньосередньовічного та ранньомодерного Криму, втратили популярність як серед професійних істориків, так і поміж ентузіастів-нефахівців. Це різко контрастувало з ретельним вивченням кримських нумізматичних пам'яток античної та візантійської доби. Закономірний сплеск дослідницького інтересу до історії Криму загалом, що спостерігається з кінця 1980-х років, має своїм наслідком і активізацію вивчення монетної справи на півострові.

Донаукові відомості про грошовий обіг Кримського ханату представлено передусім подорожніми нотатками XVII-XVIII століть. Серед них можна відзначити «Книгу мандрів» Євлія Челебі, який епізодично подає інформацію про ціни різноманітних товарів у Криму в XVII столітті¹, інформує про те, що в час його перебування монети османського карбування не перебували в обігу в межах ханату та повідомляє, що для виготовлення власних грошей на кримських монетних дворах плавили привозні монети².

Початок порівняно наукового вивчення нумізматики Гіреїв можна датувати другою половиною XVIII століття, однак у цей час ідеться ще не про історичні дослідження, а про повідомлення сучасників. У цей час у Західній Європі виходить друком ряд праць мандрівників, котрі, відвідавши Крим, звертали увагу і на його монетну систему. Особливо тут слід відзначити нотатки французького дипломата Клода-Шарля де Пейсонеля (1727-1790), котрий у 1754-1757 роках служив консулом при дворі кримських ханів Арслан-гірея (1748-1756) та Халім-Гірея (1756-1758). У його «Трактаті про торгівлю на Чорному морі» («Traité sur le commerce de la Mer Noire»), опублікованому 1787 року, міститься спеціальний розділ «Про монети, що перебувають в обігу в Криму», де автор як сучасник і очевидець описує грошову систему ханату під час свого перебування там. Цей текст є цінним передусім тим, що являє собою характеристику пізнього монетного обігу держави Гіреїв, за півстоліття до її ліквідації.

К.-Ш. Пейсонель порівнює цінність грошових номіналів монет, що перебували в обігу в Криму, із французькими, констатує наявність одночасного перебування в обігу монет як внутрішньокримських, так і загальноосманських емісій, відсутність у час його перебування високопробної монети кримського карбування. Він пише «Уже кілька років підряд кримські хани наказують бити лише малу мідяну монету, змішану з дуже незначною кількістю срібла: її називають бешлик (6 французьких деньє, 1 деньє = 1/12 су) або монету 5, через те, що вона варта 5 аспрів кримських», констатуючи часті коливання вартості османських та кримських монет: «Цінність ханських монет завжди перебуває в повній залежності від турецьких, а вартість останніх підвищується і знижується,

¹ Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные земли. – Симферополь: Доля, 2008. – С.50.

² Там же. – С.103-104.

зважаючи на велику кількість бешликів і рідкісність піастрів»³. Пейсонель також подає відомості про зміни в практиці карбування монет після його від'їзду з Криму: «Хан, котрий править нині, Крим-Гірей, випустив срібну монету, що також зветься бешлик, але коштує два теперішні турецькі пара [...], цінність цих останніх бешликів не змінюється зовсім і 20 їх складають турецький піастр. Крим-Гірей, однак, не заборонив ужиток і старої монети, котра перебуває в обігу так само, як нові бешлики й турецькі монети». Далі він підкреслює наявність в обігу у Криму європейської та (зрідка) російської монети, згадує про випадки раптового збільшення долі османських монет в обігу – аж до зникнення кримських – унаслідок спекуляції, вивезення їх до Константинополя (це було пов'язано з тим, що у відповідні роки номінальна вартість кримських монет ставала меншою за вартість металу, з якого їх було виготовлено) та традиційної практики передачі ханами права карбування монет «у відкуп» тощо⁴.

Про наступний період історії монетної справи в Криму свідчить шведський історик Йоганн Тунманн у синтетичній праці «Кримський ханат» (остаточна її версія вийшла 1784 року як розділ «Географії» Антона-Фрідріха Бюшинга, тобто вже після ліквідації держави Гіреїв). Він згадує про збереження після укладання Кучук-Кайнарджийського миру за кримським ханом права карбувати власну монету (зі згадкою про османського імператора) й визначати її вартість⁵. Далі цей автор згадує про наявність в обігу на всій території Криму монет османської емісії та існування лише двох номіналів власне кримських монет: «Татарські монети існують лише двох родів: 1) беас-бешлик, білий п'ятак, зроблений зі срібла й містить п'ять карабешликів або двадцять акче (Achtze); 2) кара-бешлик, чорний п'ятак, зроблений із міді з малою кількістю срібла й містить п'ять акче»⁶. Крім того, він повідомляє про наявність лічильних грошових одиниць, які не мали еквіваленту у вигляді реальної монети.

Справді наукове дослідження нумізматичних пам'яток Криму періоду правління Гіреїв розпочалося лише в середині XIX століття. Першим подав описи кількох монет окремих представників династії Гіреїв із колекції Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі академік Християн Френ у 1826 році⁷, обмежившись поданням зображення тамги Гіреїв (без різновидів), прочитанням монетних легенд на них та зрідка описуючи загальний вигляд, не подаючи відомостей про пробу металу та вагу описаних зразків.

1840 року Василь Григор'єв⁸ опублікував дослідження про монети Кримського улусу Золотої Орди, генуезьких колоній у Криму та Кримського ханату з зібрання Одеського товариства історії і старожитностей⁹. Він подає розшифрування легенд, називає метал (не вказуючи проби срібних монет та їхньої ваги), додаючи до цієї інформації коментарі з історії Кримського ханату, котрі допомагають уточнити відчитання дат та місць карбування монет та друкуючи прориси окремих зразків¹⁰.

³ Фелицын Е.Д. Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVII столетии по Пейсонелю: Материалы для истории Зап. Кавказских горцев // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. ком. / Под ред. Е.Д.Фелицына. Т.2. – Екатеринодар: Тип. А.П.Сташевского и Л.Нитъе. – С.6 (окрема пагінація).

⁴ Там же. – С.6-7.

⁵ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991. – С. 24-25. Відзначимо принагідно, що про підлаштування системи номіналів Кримського ханату останніх років правління Шахин-Гірея під монетну систему Російської імперії Тунманн не згадує. Щоправда, сам цей факт, із огляду на коливання ваги монет кожного окремо взятого номіналу, кілька років тому було поставлено під сумнів відомим дослідником монетної справи Золотої Орди та Криму Валентином Лебедевим. Див.: Лебедев В.П. Загадки монетного чекана последнего крымского хана Шахин-Гирея. Часть I: Общепринятая ситуация // http://zwz.ru/wiki/num/detail.php?ID=10005&phrase_id=89584; Його ж. Загадки монетного чекана последнего крымского хана Шахин-Гирея. Часть II: Крымская система чеканки медных монет // <http://zwz.ru/wiki/num2/detail.php?ID=14467>; Його ж. Загадки монетного чекана последнего крымского хана Шахин-Гирея. Часть III: Крымская система чеканки серебряных монет // http://zwz.ru/wiki/num/detail.php?ID=10095&phrase_id=89584. Цікавим є також недавній розгляд монетної реформи, здійсненої Шахин-Гіреєм: Пушкарёв О.В. О второй монетной реформе крымского хана Шахин-Гирея. – М.: БЕТА-ФРЕЙМ, 2009. – 30 с.

⁶ Тунманн. Цит. соч. – С. 29.

⁷ Ch. N. Fraehnii Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scient. Petropolitanae. – Petropoli, MDCCCXXVI. – P. 413-421, 656. Окремі згадки про монети династії Гіреїв Х. Френ робив і в більш ранніх працях, про що згадує Василь Григор'єв у цитованій нижче статті.

⁸ Про нього: Скрипник В.В. Одеський період діяльності сходознавця В.В.Григор'єва // Історичний архів. Наукові студії. Вип. 4. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 30-32.

⁹ Григорьев В. Монеты Джучидов, Генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом Полуострове и принадлежащие Обществу // Записки Одесского общества истории и древностей. Т.1. – Одесса, 1884. – С.301-314.

¹⁰ Там же. С. 307-314, таблиця VI.

Він же одним із перших подав відомості про генуезько-татарські монети, що карбувалися в Кафі (Феодосія), щоправда, лише щодо періоду до встановлення династії Гіреїв¹¹.

Наступну масштабну спробу каталогізувати монети Гіреїв здійснив німецький сходознавець Отто Блау, котрий на той час працював у Одесі, також на матеріалі колекції Музею Одеського товариства історії і старожитностей¹². Він класифікує монети за різновидами штемпелів, розшифровує легенди та (за наявності) дати, вказує метал монети, але не уточнює пробу срібла та вагу, а також у додатку до книги публікує 25 різновидів зображення тамги Гіреїв. За кілька років до того у «Записках Одесского общества истории и древностей» було опубліковано окрему статтю археолога, професора Новоросійського університету Владислава Юргевича, присвячену татаро-генуезьким монетам, що карбувалися в Кафі з іменем Хаджі-Гірея після проголошення Криму ханатом¹³ та виправлення до неї італійського історика-нумізмата Корнеліо Десімоні¹⁴.

1881 року в Лондоні вийшов друком VI том капітального каталогу східних монет із колекції Британського музею, упорядкований британським археологом Стенлі Лейн-Пулом. У ньому було вміщено описи 18 монет Кримського ханату, котрі мало це зібрання на той час¹⁵. Ця книга, незважаючи на малу кількість описаних монет Гіреїв, містить дані про вагу представлених монет та супроводжена фотографіями окремих описаних зразків.

Володимир Трутовський 1886 року уклав каталог колекції східних монет Московського Публичного і Румянцевського музею¹⁶. У ній монетам Гіреїв було присвячено окремий розділ (XXII), у якому було описано 2760 монет (однотипні згруповано разом, тож увесь опис зроблено за типами, а не за різновидами штемпелів). У цьому виданні подано розшифровки монетних легенд (арабською графікою та в російському перекладі), довідки про видозміни тамги Гіреїв у окремих типах, наявність на монетному полі додаткових крапок (діакритичних у написі та орнаментальних), орнаментальних малюнків тощо. Додано інформацію про метал, із якого карбовано монети (без уточнення проби, але білонні позначено окремо від срібних). Важливою є також наявність підрозділу «Монети невідомих ханів», де описано як зразки з повністю або частково стертими легендами, так і ті, де ім'я хана, дата та, іноді, місцезнаходження монетного двору взагалі не вказувалося. Під описаними типами додано сигнатури їх описів у давніших каталогах (за наявності таких), вага монет не уточнюється. У цьому ж розділі міститься опис однієї татаро-генуезької монети¹⁷.

1896 року літографічним способом було видано каталог монет мусульманських династій із колекції Ермітажу, укладений Олексієм Марковим. У ньому подано інформацію про місце карбування монет, дати їх виходу (коли вони зазначалися на монетах чи не опинялися поза монетним кружком), кількість різновидів штемпелів, метал (без проби). Крім того, це видання було супроводжено таблицею років правління кримських ханів, що полегшувало працю майбутніх дослідників¹⁸.

У ці ж роки Отто Ретовським переважно на базі матеріалів його власної колекції здійснювалося багаторічне неперевершене за повнотою охопленого матеріалу та рівнем його опрацювання дослідження монет Кримського ханату. Його результати спочатку друкувалися в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии» російською мовою¹⁹, а пізніше, у значно повнішому вигляді, в

¹¹ Там же. С. 303-307.

¹² Blau O. Восточные монеты музея императорского Общества истории и древностей в Одессе. Die orientalischen Münzen des Museums der Kaiserlichen Historisch-Archäologischen Gesellschaft zu Odessa. – Odessa, 1876. – С. 62-86.

¹³ Юргевич В. О монетах Генуезских, находимых в России // ЗООИД. Т.8. – Одесса, 1872. – С.147-166, таблица III.

¹⁴ Юргевич В. Замечания на статью о Генуезских монетах, помещенную в VIII томе Записок Общества, сделанные итальянским ученым К. Десимони // ЗООИД. Т.8. – Одесса, 1872. – С.465-471.

¹⁵ Lane Pool S. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. Vol. VI: Classes XVIII-XXII. – London, 1881. – P. 192-199.

¹⁶ У 1924-1925 рр. його колекцію було передано до музейного фонду та розпорощено між різними зібраннями, див.: Скрыдловская С. Граф Н.П. Румянцев – коллекционер и нумизмат // Банкаўскі веснік. – 2010. – №7 (спецвыпуск). – С. 14.

¹⁷ Московский Публичный и Румянцевский музей. Нумизматический кабинет. Вып. III. Каталог восточных монет. – М.: Издание Московского Публичного и Румянцевского музеев, 1886. – С. 112-120.

¹⁸ Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. – СПб, 1896. – С. 534-546.

¹⁹ Ретовский О. Монеты Гази-Герая хана II, Бен Девлет // ИТУАК. Т. 8. – Симферополь, 1889. – С. 90-98; Его же. К нумизматике Гиреев // ИТУАК. Т.18. – Симферополь, 1893. – С.73-118 + таблицы I-IV; Его же. К нумизматике Гиреев. V. Монеты Менгли-Гирея I. Первое дополнение // ИТУАК. Т. 19. – Симферополь, 1893. – С. 79-88.

«Трудах Московского нумизматического общества» німецькою²⁰. Він також описав і каталогізував майже всі відомі на той час татаро-генуезькі монети²¹. Ці публікації містять детальні прочитання всіх різновидів монетних легенд (варто відзначити, що їхня точність є досить високою завдяки значно кращій вибірці, ніж у інших дослідників – якість карбування монет Кримського ханату протягом тривалого періоду залишала бажати кращого, частина легенди часто взагалі не прокарбовувалася через стирання штемпелів та використання овальних заготовок для монет, тож для розшифровки написів на зразках одного типу іноді треба було мати перед собою кілька їх примірників). Крім того, Отто Ретовський додав до праці «Монети Гіреїв» (тобто німецькомовного розширеного варіанту свого дослідження) таблицю років правління представників династії Гіреїв, їхнє родовідне дерево, а описи монет кожного окремого хана супроводив довідкою про нього та давніші публікації його монет. У цьому варіанті праці також з'явилася інформація щодо метрологічних показників описаних монет. Усі публікації Ретовського також містять якісно виконані літографовані прориси нумизматичних пам'яток. Валентин Лебедев, згадуючи про працю «Монети Гіреїв», відзначив: «Цей каталог, у якому було описано 1050 різних монет, [...] витримав 100-річний іспит на добротність і повноту викладення матеріалу і лише на порозі його другого століття з'явилися неспівмірні спроби його поповнення»²².

Досить широко використовує дані нумізматики в своїй праці Василь Смірнов. Так, він вказує на те, що майже всі відомості, котрі існують про перший центр Криму після його приєднання до Золотої Орди та в перший період існування Кримського ханату – місто Крим (Солхат, Старий Крим) – це свідчення, які можна отримати з монет: «у нумизматичних кабінетах є безліч монет, битих у місті Крим. Найстаріша з них належить ханові Менгу-Теміру й карбована 665=1266-1267 року. Пан Блау теж дає опис однієї монети, битою в Криму, яку він вважає куманською, а отже, ще більш давньою, ніж названа вище, описана п. Савельєвим. Потім ми маємо цілий ряд монет пізнішого карбування з назвою Крим»²³, а також піддає сумніву можливість відшукати місто з назвою «Новий Крим» (що фіксується в нумизматичних пам'ятках) із огляду на аналогічні назви на монетах інших держав, що утворювалися в процесі розпаду Золотої Орди, та проблемність дослівного тлумачення арабського епітета «новий» («аль-джедід»), що використовувався на монетах замість тюркського «єні»²⁴, досить багато пише про карбування татаро-генуезьких монет у Кафі²⁵, критично переосмислюючи праці попередників (зокрема, згаданого нами вище В. Григор'єва), по суті, відповідні сторінки його книги являють собою самостійне дослідження кількох дотепер остаточно не вирішених питань. Він також описує практики вживання кількох різновидів тамги Гіреїв та різних формулювань їхнього титулу на монетах у період становлення династії²⁶.

1914 року з'явилася праця, котра грала роль своєрідної відповіді на скептичне ставлення відомого дослідника історії Кримського ханату Василя Смірнова до можливості укладання розрізних повідомлень про монетні номінали, що використовувалися в Криму в часи правління Гіреїв, у струнку систему (чи системи, враховуючи змінність їх співвідношення). Це – стаття Олександра Берт'є-Делагарда, присвячена системі грошових номіналів держави Гіреїв²⁷. Її написано переважно на основі господарських документів, грамот тощо, а також повідомлень європейців про пов'язану з кримською османською грошову систему.

²⁰ Retowski O. Die Münzen der Girei // ТМНО. Т. 2. Вып. 3. – М., 1901. – С. 241-308, Taf. I-VI; ТМНО. Т. 3. Вып. 1. – М., 1903. – С. 10-107, Taf. VII-XI; ТМНО. Т. 3. Вып. 2. М., 1905. – С. 187-328, Taf. XII-XXX.

²¹ Ретовский О. Генуэзско-татарские монеты города Каффы // ИТУАК. Т. 27. – Симферополь, 1897. – С. 49-104, таблицы I-III; Его же. Генуэзско-татарские монеты города Каффы. II // ИТУАК. Т. 29. – Симферополь, 1899. – С. 1-52, таблицы IV-V; Его же. Генуэзско-татарские монеты города Каффы. III // ИТУАК. Т. 32-33. – Симферополь, 1902. – С. 1-17, таблица VI; Его же. Генуэзско-татарские монеты // Известия императорской археологической комиссии (ИИАК). Вып. 18. – СПб, 1906. – С. 1-72, таблицы 1-6; ИИАК. Вып. 51. – Пг, 1914. – С. 1-16, таблица I.

²² Лебедев В.П. Введение // Монетные дворы Золотой Орды и их продукция. – http://wiki.ru/history/golden_horde/article/detail.php?ID=137326&IBLOCK_ID=347.

²³ Смирнов В. Крымское ханство XIII-XV вв. – М.: Вече, 2011. – С. 73.

²⁴ Там же. С. 78-79.

²⁵ Там же. С. 147-155.

²⁶ Там же. С. 156-160.

²⁷ Берт'е-Делагард А. Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве // ИТУАК. Т. 51. – Симферополь, 1914. – С. 153-185.

Після тривалої перерви у дослідженнях нумізматики Кримського ханату²⁸, у 1990-2000-х роках можна виокремити передусім дослідження кількох авторів, котрі приділяють увагу нумізматиці Кримського ханату поряд із вивченням монетних пам'яток Золотої Орди та держав, що утворилися на її основі. Зокрема, це Валентин Лебедев²⁹ (він, між іншим, є також автором каталогу монет Кримського улусу Золотої орди), Костянтин Хромов³⁰, Михайло Чореф³¹ та ряд інших дослідників, серед яких є як фахові історики, так і формально непрофесіонали (передусім, колекціонери). Вони зазвичай публікують повідомлення про виявлені нові типи та різновиди монет, праці про технологію монетного карбування тощо. Значний внесок у подальше вивчення нумізматики Кримського ханату вносить також обговорення пов'язаних із нею тем у інтернеті³². При цьому, навіть у серйозних довідкових виданнях з археології Криму часто відсутня інформація про монетну справу Кримського ханату, хоча представлено відомості з нумізматики інших державних утворень на півострові³³.

Дійсно, після епохи комплексних масштабних каталогів та описів, які були майже вичерпними для свого часу і які нині можна хіба що доповнювати, настав час поступового опрацювання нових надходжень нумізматичного матеріалу. Однак наявність систематизованого і більш-менш чітко атрибутованого масиву монетних пам'яток (звісно, існує й певна кількість монет із проблемним датуванням чи визначенням монетного двору) із відомими метрологічними даними, наявність описів знайдених протягом останніх десятиліть скарбів із монетами Кримського ханату тощо дають можливість використати накопичену інформацію під час опрацювання різноманітних тем із соціально-економічної та політичної історії держави Гіреїв.

²⁸ Порівняно активно, коли співставити з дослідженням нумізматики Кримського ханату, у радянський період розвивалося вивчення монет Кримського улусу Золотої Орди, що здійснювалося дослідниками джучидської монетної справи. При цьому один із найавторитетніших фахівців у цій царині – Герман Федоров-Давидов – згадуючи про монети Гіреїв та татаро-генуезькі емісії, лише констатував їх спадкоємність із грошовою системою Золотої Орди, див.: Федоров-Давыдов Г. Денежное дело Золотой Орды. – М.: Палеограф, 2003. – С. 58.

²⁹ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды // Нумизматика і фалеристика. – 2000. – №1. – С. 19-23; №2. – С. 32-35; №3. – С.10-15; Его же. К нумизматике Гиреев. Монеты Са'адат-Гирея I (929-938?/1523-1532? гг.) // Древности нижегородского Поволжья. Выпуск II. Нумизматический сборник. Т. I: Сборник научных статей по нумизматике. – Нижний Новгород: Конвек, 1997. – С. 87-96 та ін.

³⁰ Хромов К. Несколько неописанных монет династии Гиреев // Нумизматика і фалеристика. – 1997. – №2. – С. 21; Его же. Медные монеты Хаджи Гирея // Нумизматика і фалеристика. – 1997. – №3. – С. 25, Khromov K. The Rare Tartar-Genoese Copper Coin // Oriental Numismatic Society Newsletter. – 2000. – №162. – P. 17. Цей дослідник також утримує сайт <http://www.hordecoins.folgate.net/>, на якому приділяє значну увагу відстеженню сучасних підробок монет Золотої Орди та генуезьких колоній Криму.

³¹ Чореф М. Новый тип биллона Сахиб Гирая I // Перекрестки истории. Актуальные проблемы исторической науки. Материалы Всероссийской научной конференции (Астрахань, 18 апреля 2008 г.). – Астрахань, 2008. С.123–125; Его же. К вопросу о возможности медного чекана в Крымском ханстве в XV веке // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 2008. – С. 265-281 та ін.

³² Передусім ідеться про розділ «Монеты Крымского ханства» на форумі «Исламская нумизматика»: <http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/27>, а також атрибуцію та обговорення окремих монет у відповідному розділі бази даних «Зено»: <http://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=740>.

³³ У солідно виданій і якісно підготовленій енциклопедії з археології Криму взагалі відсутня окрема стаття про монети Гіреїв, натомість, є статті про монети Джучидів (судячи з її тексту, автор об'єднує монети Гіреїв із монетами Золотої Орди в один клас, що є некоректним як із огляду на зовсім відмінні монетні системи, так і з погляду на місце відповідних державних утворень у політичній та соціально-економічній історії Криму) та генуезько-кримські монети (кількісно набагато менш поширені), не кажучи вже про монети Херсонесу, Керкінітіди, римської доби тощо. Див: Буров Г.М. Энциклопедия крымских древностей: Археологический словарь Крыма – К.: Издательский дом «Стилос», 2006. – 528 с., ил.